

Nazar-ı Hâverşinâsân (Tahran 1350); *Nâdir Şâh ez Nazar-ı Hâverşinâsân* (Tahran 1339); *Yâdgâr-i Müsâferet-i Suvis* (Tahran 1327). **Çevirileri.** *Yek Rûz ez Zindegânî-yi Dâryûş* (Ferdinand Justi, *Tag aus dem Leben des Königs Darius*, Tahran 1314 hş.); *Tahkik der Fehm-i Beşer* (John Locke, *An Essays Concerning Human Understanding*, Tahran 1339); *Târîh-i Edebiyyât-ı Fârsî* (Hermann Ethe, *Neu Persische Litteratur*, Tahran 1337); *İskender-i Makedônî* (Harold Lamp, *Alexander of Macedon*, Tahran 1335); *Kûrûş-ı Kebîr* (Harold Lamp, *Cyrus The Great*, Tahran 1335); *Edyân-ı Şark u Garb* (Rad Krişnan, Tahran 1344); *Upaşişad* (Tahran 1349); *Târîh-i Muhtaşar-ı İrân* (Paul Horn, Tahran, ts.). Ayrıca İran ve İstanbul gazetelerinde neşredilmiş birçok makalesi, edebî ve felsefî yazısı bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülhamid Halhâlî, *Tezkire-i Şu'arâ-yi Mu'âşır-ı İrân*, Tahran 1337 hş., II, 176-180; Muhammed-i İshak, *Sûhanverân-ı Nâmî-yi İrân der Târîh-i Mu'âşır*, Tahran 1363 hş., I, 314-321; Mehdi Bâmdâd, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İrân*, Tahran 1371 hş., VI, 105-106; Rızâzâde Şafak, "Fikret'in Sözleri", *Tevfik Fikret: Düşünce Dergisi-Nüsha-i Mahsûsa*, 1918 (haz. Seval Şahin), İstanbul 2005, s. 94-95, 201; "Şâdık Rızâzâde-i Şafak", *Rehnûmâ-yi Kitâb*, XIV, Tahran 1350 hş., s. 592-598; Hüseyin-i Faalî Irâkî, "Rızâzâde-i Şafak", *DMT*, VIII, 268.

MUSTAFA ÇİÇEKLER

RIZIK

(الرزق)

Allah'ın canlılara verdiği
maddî ve mânevî nimetler.

Sözlükte "yiyecek vermek, rızıklandırmak" anlamındaki **rezk** kökünden türeyen **rızık** kelimesi "yiyecek, giyecek ve faydalanılacak her şey; yağmur; bağış; pay, nasip" gibi mânalara gelir (*Lisânü'l-'Arab*, "rzq" md.). Terim olarak Allah Teâlâ'nın canlılara yeme içme ve başka hususlarda yararlanmak üzere verdiği her şeyi ifade eder. Râgıb el-İsfahânî "rızık yaratan, veren ve ona sebep olan" anlamında Allah'a râzık denildiği gibi rızika ulaşmaya vesile olan insanlara da bu ismin verilebileceğini, ancak esmâ-i hüsnâdan olup "bedenlerin ve ruhların gıdasını yaratıp veren" mânasındaki rezzâk isminin sadece Allah'a nisbet edilebileceğini belirtir (*el-Müfredât*, "rzq" md.).

Kur'an-ı Kerim'de 123 yerde geçen rızık kavramı ve rızıklandırma fiili ekseriyet-

le Allah'a izâfe edilirken (M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "rzq" md.) bazı âyetlerde buna aracı olması dolayısıyla kula da nisbet edilmiştir (el-Bakara 2/233; en-Nisâ 4/5, 8; el-Kehf 18/19). Kur'an'da ayrıca, hayatıyetini sürdürecekt hiçbir imkânâna sahip bulunmayan varlıklar dahil olmak üzere yeryüzündeki bütün canlıların rızıkını verenin Allah olduğu vurgulu ifadelerle anlatılır (Hûd 11/6; el-Ankebût 29/60). Câhiliye Arapları'nın fakirlik korkusuyla kız çocuklarını öldürdüğü kaydedilerek rızık konusunda endişeye düşülmemesi gerektiği belirtilir (el-En'âm 6/151; el-İsrâ 17/31). Ancak insanın yanlış bir tevekkül anlayışına sığınmak yerine karada ve denizlerde rızıkını araması emredilir (Fâtır 35/12; el-Mülk 67/15); helâl ve temiz rızıklardan faydalanılması ve şeytana uyulmaması istenir (el-Bakara 2/168; en-Nahl 16/114). Kur'an'da rızık olarak verilen nimetler hayatın vazgeçilemez unsuru olan sudan ve gıdalardan ibaret sayılmamış, başta din, hidayet ve nübüvvet olmak üzere Allah'ın mânevî lutufları da rızık olarak nitelendirilmiştir (el-Bakara 2/3; Âl-i İmrân 3/169; Hûd 11/88; Meryem 19/62; krş. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VII, 222; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "rzq" md.). Öte yandan Kur'an'da başkalarının rızıkına göz dikilmesi yasaklanmakta (Tâhâ 20/131), Cenâb-ı Hakk'ın, emirlerine göre hareket eden kimseyi beklemediği yerdan rızıklandıracağı (et-Talâk 65/3), insanların sahip olduğu her şeyin sonunda tükeneyeceği, Allah katında bulunanların ise sonsuz olduğu vurgulanmaktadır (en-Nahl 16/96). Hadislerde de her şeyi Allah'ın yarattığı, her canlının rızıkını O'nun verdiği belirtilmiştir (*Müsned*, IV, 130, 202), işlenen günahlardan dolayı Allah'tan af dilemenin ve akrabaları ziyaret etmenin (sıla-i rahim) rızık genişleteceği ifade edilmiştir (Buhârî, "Büyû", 13; İbn Mâce, "Edeb", 57). Bir hadiste rızık terazisinin Allah'ın elinde olduğu, dilediğine az, dilediğine çok verdiği anlatılırken (Buhârî, "Tefsîr", 11/2, "Tevhîd", 19; Müslim, "Zekât", 37) diğer bir hadiste gereği gibi tevekkül ettikleri takdirde insanların da kuşlar gibi rızıklandırılacağı bildirilmiştir (Tirmizî, "Zühd", 33).

İslâm âlimleri bütün canlıların rızıkını Allah'ın verdiği noktasında ittifak etmiştir. Ancak kullara ait kötü fiillerin gerçekleşmesine ilâhî kudret ve iradenin tesiri meselesi, kulların yararına olan şeyleri yaratmanın Cenâb-ı Hak için gerekli olup olmadığı konularıyla ilgili olarak kelâm âlimleri rızık mevzuunda bazı farklı görüşler

ortaya koymuş ve kendilerine has rızık tanımları yapmıştır. Ehl-i sünnet âlimleri, insanların irâdî fiillerinin görünüşte kendi arzu ve teşebbüsleri sonunda meydana geldiğini kabul etmekle birlikte bu fiillerin her şeyin yaratıcısı olan Allah'ın iradesi sayesinde vücut bulduğunu söyler; bu sebeple de rızık "Cenâb-ı Hakk'ın hayatlarını sürdürürebilmeleri için canlılara verdiği her türlü imkân" şeklinde tarif ederler. Bu tanıma göre gayri meşrû yollardan elde edilen imkânlar da rızık kavramı içinde mütalaa edilir. Mu'tezile âlimleri ise ilâhî irade ile insanların gayri meşrû fiilleri arasındaki ilişkiyi reddettiğinden rızık "kişinin hayatıyetini sürdürmek için mâlik olduğu şey" veya "kişinin faydalanmaktan men edilmediği imkânlar" diye tarif ederler. Birinci tarifte yer alan "mülkiyet" kavramı "elde edilmesine Allah'ın izin verdiği şey" anlamına gelir. Mu'tezile'nin tariflerine göre haram kazanç rızık kavramı içinde yer almaz (Tehânevî, I, 858). Rızık kelimesi daha çok yiyecek ve içecek için kullanılırsa da yapılan tanımlarda Allah'ın verdiği bütün nimetler kastedilmiştir. Kelime bütün canlıları kapsamakla birlikte kelâm ilminde sorumlu olması çerçevesinde insanla ilişkilendirilerek incelenir.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'den itibaren Sünnî âlimleri, haram yollarla da olsa insanın eline geçirdiği her şeyi Allah'ın verdiği rızık kavramı içinde mütalaa etmiştir. Aksi takdirde haram yiyen ve hayatı boyunca haramla geçinen kimselerin Allah'tan başkası tarafından rızıklandırılması gibi bir sonuç ortaya çıkar. Bu ise bütün canlıların rızıkının Allah tarafından verildiğini ifade eden ilâhî beyanlarla bağdaşmaz. Mu'tezile âlimlerinin bu konuda gösterdiği titizlik -kader, ef'âl-i ibâd, vücûb alellah vb. meselelerde olduğu gibi- başka problemlerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Mâtürîdî'nin de belirttiği gibi insanların işlediği kötü fiillerin ilâhî kudret, irade ve bunların neticesi olan "halk" sıfatlarının dışına çıkarılması ulûhiyyetle bağdaşmaz (*Kitâbü't-Tevhîd*, Fihrisü'l-mustalahât, "fîl", "şer" md.leri; *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Fihrisü'l-mustalahât, "ef'âlü'l-'ibâd" md.).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 858-859; *Müsned*, IV, 130, 202; Eş'arî, *Ma'âlât* (Ritter), s. 257; a.mlf., *el-İbâne* (Fevkiyye), s. 206-207; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruç), Ankara 1423/2003, Fihrisü'l-mustalahât, "fîl", "şer" md.leri; a.mlf., *Te'vilâtü'l-Kur'an* (nşr. Mehmet Boynukalın), İstanbul 2005, IV, 292-293; a.e. (nşr. Hatice Boynukalın), İstanbul 2006, VII, 222; a.e., Fihrisü'l-mustalahât, "ef'âlü'l-'ibâd"

md.; Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XI, 27, 30, 40, 47; a.mlf., *Şerhu'l-uşûl'l-ḥamse* (nşr. Abdülkerîm Osman), Kahire 1988, s. 787; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Üşûlû'd-dîn*, İstanbul 1346, s. 144; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *el-İ'tikâd* (nşr. Kemâl Yûsuf), Beyrut 1405/1985, s. 113; Cüveynî, *el-İrşâd* (Temîm), s. 307; Neseî, *Tebîrâtü'l-edille* (Salamé), II, 688; Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, II, 30; Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâ'id'i'n-Neseîyye* (nşr. M. Adnân Dervîş), Beyrut 1411/1991, s. 153; Muhit Mert, "Kur'an'da Rızık", *Diyanet Dergisi*, XXVI/4, Ankara 1990, s. 69-86; a.mlf., "Klasik Bir Kelam Problemi Olarak Rızık Kavramının Tanımları ve Bu Tanımların İçerdiği Problemler", *ACİFD*, XLVI/1 (2005), s. 1-19; C. E. Bosworth - J. D. McAuliffe, "Rızık", *EF²* (İng.), VIII, 567-568.

ŞERAFETTİN GÖLCÜK

RIZIK

(الرزق)

Devlet tarafından hak sahiplerine dağıtılan maaş anlamında bir terim.

Sözlükte "nasip, pay; kendisinden faydalanılan şey, yiyecek, azık" anlamlarına gelen **rızık** kelimesi (çoğulu **erzâk**) İslâm tarihinde hak sahiplerine devlet tarafından aynı (erzak) veya nakdî (atâ, atıyye) olarak dağıtılan şeyleri ifade eder. Rızık kavramının Hz. Peygamber döneminden itibaren kullanıldığı görülmektedir. Vali, kadî, âmil gibi görevlilere rızık tahsis edilerek devlet hizmetinde çalışanların geçimlerinin sağlanması gerektiğine işaret eden Resûl-i Ekrem, "Eşlerimin nafakası ve âmilimin rızıkından başka bıraktığım her şey sadakadır" (Buhârî, "Veşâyâ", 32; Müslim, "Cihâd", 55); "Bizim devlet içinde çalıştırarak kendisine rızık verdiğimiz kimsenin bu rızık dışında beytûlmâlden bir şey alması hainliktir" (Ebû Dâvûd, "Harâc", 10) diyerek bu uygulamanın esaslarını belirlemiştir.

Beytûlmâl gelirleri harcama kalemleri bakımından ikiye ayrılır. Bunların başında maaşlar (rızık) gelmektedir. Başta halife, vali ve kadî olmak üzere mülkî ve askerî erkânın maaşları beytûlmâlin fey gelirlerinden karşılanırken zekât memurlarının maaşları zekât gelirlerinden verilir (Ebû Yûsuf, II, 414-416). Malî ölçen veya tartanların masrafları mükellefe ait olup maaşları zekât gelirlerinden ödenmez (İbn Kudâme, II, 654-655). Öte yandan vergi toplamada çalışan memurların maaşlarının tamamı beytûlmâlden karşılanır ve bu hususta mükellefe hiçbir masraf yüklenmez (Ebû Yûsuf, II, 21-22). Beytûlmâl gelirleri yetmediği zaman sivil ve askerî erkânın

maaşlarını ödemek için halktan yeni vergiler tahsil edilir.

Devlet hizmetinde çalışan görevlilere verilecek maaşların miktarı devlet tarafından takdir edilir. Bunlara düzenli biçimde maaş tahsis edilmesine Hz. Ömer döneminde başlanmıştır. Hz. Ömer valiler, yargı görevlileri, kâtipler, dinî ve ilmî hizmette bulunanlar başta olmak üzere bütün görevlilere maaş ve erzak tahsis etmiştir. İbn Haldûn, ilmî faaliyet gösteren ve dinî hizmet ifa edenlerin Me'mûn dönemine ait erzak cetvellerini örnek göstererek bunlara ancak ihtiyaçları kadar maaş verildiğini söyler (*Mukaddime*, II, 927-928). Hz. Ömer, Ebû Bekir'in halife olduktan sonra ticaret yapmayı sürdürmek istemesine karşı çıkarak beytûlmâl görevlisi Ebû Ubeyde vasıtasıyla yıllık 2000 veya 3000 dirhem maaş bağlanmasını sağlamış (İbn Sa'd, III, 138; Taberî, III, 432), kendisi halife olunca maaş olarak günlük 2 dirhem tahsis edilmiştir (İbn Sa'd, III, 234). Halifelere maaş verilmesi uygulaması daha sonraki dönemlerde de sürdürülmüştür (Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, XI, 184).

Valilere maaş ödenmesine Resûl-i Ekrem devrinde başlanmış, Mekke'nin fetminden sonra Attâb b. Esîd'e günlük 1 dirhem veya diğer bir rivayete göre yıllık 40 ukıyye (1600 dirhem) maaş tahsis edilmiştir. Hz. Ömer zamanında Dimaşk valisine aylık 80 dinar, Basra ve Kûfe valilerine aylık 600'er dirhem, Mısır valisine yıllık 200 dinar gibi farklı maaşlar verilmiştir. Hz. Ömer Humus, Kinnesrîn ve el-Cezîre valiliğine getirdiği İyâz b. Ganm'e her gün 1 dinar, 1 koyun ve 1 müd erzak (İbn Sa'd, VII, 280), vali olarak Ammâr b. Yâsir'i, beytûlmâl için İbn Mes'ûd'u, araziye ölçmek için Osman b. Huneyf'i Kûfe'de görevlendirdiğinde her birine günde bir koyun tahsis etmiştir (Abdülhay el-Kettânî, I, 578). Hz. Peygamber zamanından itibaren kadılık görevini üstlenenlere de maaş ödenmiş, kendilerine takdir edilen maaş miktarı sosyal konumları dikkate alınarak diğer görevlilere göre daha yüksek tutulmuş, diğer maaşlarda kesintiye gidildiği zaman yargı işlerini üstlenenlere yüksek miktarda maaş ödenmesi sürdürülmüştür. Büveyhîler devrinde bu görevi yapanların maaşları iltizam usulünde verilmeye başlanmıştır. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde itibaren dinî hizmetler, eğitim ve öğretim alanlarında çalışan görevlilere de maaş bağlanmıştır. Hz. Ömer, hilâfetinin ilk yıllarında hâfız sayısının azalabileceği endişesiyle Kur'an-ı Kerîm'i ezberleyenlere maaş tahsis etmiş, Ömer b. Abdülazîz de

valilerinden ilim tahsiliyle uğraşanlara maaş bağlanmasını istemiştir (*a.g.e.*, I, 579; II, 350).

Beytûlmâlin önemli gelir kaynaklarının başında gelen, fey felirlerinin kimlere ve nasıl dağıtılacağı hususu Hz. Ömer'in ichtihadiyle tesbit edilmiş, bunlar müslümanlar arasında her ay erzak adı altında yiyecek ve yılda bir defa atıyye adıyla para şeklinde dağıtılmıştır. Atıyye miktarını kişilerin İslâmiyet'teki önceliklerine ve Resûl-i Ekrem'e yakınlıklarına göre farklı miktarlarda belirleyen Hz. Ömer, erzak konusunda herhangi bir ayırım gözetmeyip köleler dahil herkese eşit biçimde dağıtılmasını kararlaştırmış, bir ailedeki her fert için aylık erzak tahsis etmiştir (Ebû Yûsuf, I, 335; İbn Sa'd, III, 231). Hz. Ömer döneminde yiyeceklerin saklanacağı "dârür-rızık" adı verilen yerlerin yapılmasına da başlanmıştır. Medine'de erzak dağıtma işi bizzat halife tarafından yapılmış, taşrada bu görevi valiler üstlenmiştir. Emevîler devrinde taşra teşkilâtında maaş ödeme ve erzak tahsis emâret-i tefvîz tarafından gerçekleştirilmiş, Abbâsîler döneminde bu görev eyalet valilerince yerine getirilmiştir.

Abbâsîler devrinde merkezdeki maaş ödemeleri başta olmak üzere beytûlmâl giderleri Dîvânû'n-nafakât tarafından yönetilmiştir. Dîvânû'n-nafakât'ın işleri taşra teşkilâtında Dîvânû'l-harâc tarafından üstlenilmiş, tahsis edilen maaşların denetlenmesi için Dîvân-ı İsrâf oluşturulmuştur.

Abbâsîler'in ikinci yarısından itibaren maaş ödemeleri bütçe açıklarına sebep olmaya başlayınca, maaşların ödenebilmesi için çeşitli tedbirler alınmıştır. Mu'tazîd-Billâh döneminde bütçe açıkları sebebiyle maaşlara yönelik düzenlemeler çerçevesinde divanda çalışan memurlara haftada iki gün (salı ve cuma) ücretsiz izin verilmiştir (Hilâl b. Muhsin es-Sâbî, s. 17). Abbâsîler'in ünlü vezirlerinden İbnü'l-Furât el-Âkûlî, memur maaşlarını ödeyebilmek için yahudi Yûsuf b. Finhâs'tan borç almak zorunda kalmış, İbnü'l-Cerrâh Ali b. İsa da Yûsuf b. Finhâs ve Hârûn b. İmrân ile iç borçlanma anlaşması yaparak maaşları ödeme yoluna gitmiştir. İbnü'l-Cerrâh'ın 314'te (926) bazı memurların maaşlarında kesintiye giderek bazı hakları kaldırmasına rağmen maaş dağıtımında yine gecikmeler olmuş ve tekrar kesinti yapılmaya başlanmıştır.

Askerlere maaş ödenmesine Hz. Ömer zamanında divanın kurulmasıyla başlanmıştır. Hz. Ömer devrindeki sistemi de